www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب توری
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى

ئەمەلدار ۋە ئالىم

ئابدۇلۋاھىد مۆلجەرى

ئىسلام دىنىنىڭ يولباشچىسى ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام: «ئەگەر ئىككى تائىپە ئادەم — ئەمىرلەر بىلەن ئالىملار تۈزۈك بولسا، ئادەملەرمۇ تۈزۈك بولىدۇ. ئەگەر ئۇلار بۇزۇق بولسا، ئادەملەر-مۇ بۇزۇق بولىدۇ» دېگەنىكەن. بىر پەيلاسوپ بىر كىشى: «ئادەملەرنىڭ ئەڭ ياخشىسى كىملەر؟» دەپ سورىغاندا، «بىرى ئادىل پادىشاھ، يەنە بىرى توشقان ئالىم» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. ئاندىن «كىشىلەرنىڭ ئەڭ ئەسكىسىچۇ؟» دەپ سورىغاندا، ئوخشاشلا: «بىرى زالىم پادىشاھ، يەنە بىرى بەتئەخلاق ئالىمدۇر» دەپ جاۋاب بەرگەنىكەن.

ھەقىقەتەنمۇ يەر يۈزىدە ئادەم پەيدا بولغاندىن تارتىپ تا بۈگۈنگە قەدەر ئىنسانلار ئىچىدە ئەڭ دەق-قەتكە سازاۋەر بولغان، كىشىلەر ئەڭ ئىنتىلىدىغان، ئەڭ كۆپ تىلغا ئېلىنىدىغان ئادەملەر يەنىلا ئە-مەلدار بىلەن ئالىم بولۇپ كەلدى. ئۇلارغا بېغىشلانغان كىتاب ـ تەرجىمھاللار، بەيىت ـ قوشاقلار، ماقال ـ تەمسىللەر، قىسسە ـ رىۋايەتلەر، ناخشا ـ مۇزىكىلار تەكلىماكاندىكى قۇم دانچىلاردەك سان ـ ساناقسىزدۇر. بىز تۆۋەندىكى ماقال ـ تەمسىللەرگە نەزەر سالايلى:

سەركىسىز پادا يولدىن ئازار.
پادىشاھسىز ئەل يېتىم، ئىگىسى يوق يەر يېتىم.
خان ـ بەگ كەتسە شەھەر قاپتۇ.
پادىشاھنىڭ ئەمرى ۋاجىپ.
ئالىم بولساڭ، ئالەم سېنىڭكى.
بىلىكى چوڭ بىرنى يېگەر، بىلىمى چوڭ مېڭنى يېگەر.

خەلقىمىز ئەمەلدار بىلەن ئالىم ھەققىدىكى تەپەككۇرىنى يۇقىرىقىدەك ناھايىتى ئىخچام بايان قىلغان.

ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ پادىشاھ (بەگ) بىلەن ئالىم ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

ئىككى خىل ئېرور، كۆر، بۇ ئېسىل كىشى،
بىرى بەگ، بىرى ئالىم — ئىنسان بېشى.
ئېلىپ قولىغا قىلىچ بىرى ئەل تۇزەر،

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب توری
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى

قەلەم بىرلە بىرسى ھەق يول كۆرسىتەر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۇنياۋى مەشھۇر ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك» تە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆزىنى شەرھلەپ، ئىنسانلارغا باش بولىدىغان كىشىنىڭ پادىشاھ ۋە ئالىم ئىكەنلىكى ھەققىدە ناھايىتى ئەتراپلىق مۇھاكىمە يۈرگۈزگەن. بولۇپمۇ پادىشاھنىڭ ئادىل بولۇپ، توغرا قانۇن ـ سىياسەت بەرپا قىلىپ، خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇپ، ئۇلارنى ھەمىشە بايىشات، خاتىرجەم، ئىلىم ـ پەنگە ھېرىسمەن قىلىپ، دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇشنىڭ زۆرۈرلۈكى ھەققىدە كۆپ توختالغان. ھەتتا بۇ ھەقتىكى بايانلار «قۇتادغۇبىلىك» تە ئاساسىي سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ. قېنى بىز تۆۋەندىكى مەسىللارغا نەزەر سېلىپ باقايلى:

بېگى ياخشى بولسا، پۇتۇن خەلقى تۇز
بولۇر ھەم قىلىقى، يۈرۈشلىرى ئۇز.
يامان باش كۆتۈرسە، ياخشىلار تۇگەر،
گەر ياخشى بەگ ئولسا، يامانلار بىتەر.
ئەگەر ياخشى بولسا خەلق باشچىسى،
پۇتۇن ياخشى بولۇر ئۇنىڭ ئىشچىسى.
ئۆزى ياخشى بولسا بۇ بەككە ئەگەر،
بېيىپ ھەممە خەلقى، جاھان تۇزۈلەر.
بەگ ئىككى نېمە بىرلە بەگلىك بۇزار،
كىرىپ ئەگرى يولغا، رۇس يولدىن ئازار.
بىرى غايىب ئولماق، بىرىدۇر زۇلۇم،
بۇلار بىرلە ئەلنى بۇزار بەگ چوقۇم.
سۈرەلمەس زالىم بەگ بەگلىك دەۋرىنى،
كۆتۈرمەيدۇ خەلقى ئۇنىڭ زۇلمىنى.
بىلىملىك، ئەقىللىق دانا ئەلچى خان،
بولۇر ياخشى ئورنى ھەر ئىككى جاھان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەخمىنەن بىر ئەسىر كېيىن ياشاپ ئۆتكەن، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزغا ۋە خەلقىمىزنىڭ روھىيىتىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن مەشھۇر پارس شائىرى شەيىخ سەئدىنىڭ «گۈلىستان» نامىلىق كاتتا ئەسىرىدە مەخسۇس بىر باب (بىرىنچى باب) ئاجرىتىپ، «پادىشاھلارنىڭ خۇلقى ـ ئادىتى توغرىسىدا» تەپسىلىي توختالغان. ئۇ شۇ بابنىڭ 18 ـ ھېكايىتىدە پادىشاھلارنىڭ سېخىي ـ مەردلىكى ھەققىدە بىر ھېكايىنى سۆزلەپ، مۇنداق خۇلاسىلەيدۇ:

قىرىق خەزىنە ساقلىغان قارۇنمۇ ئۆلدى بىمۇرات،
نۇشىروۋان ئۆلمەس، ئۇنىڭكى ياخشى نامى بار ھايات.

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائى ئۆز ئەسەرلىرىدە پادىشاھ ھەققىدە ناھايىتى كۆپ توخ-

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب توری
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى

تالغان. ئۇ «خەمسە» ناملىق مەشھۇر داستانلار توپلىمىنىڭ بىرىنچى داستانى بولغان «ھەيرەتۇل ئەبرار»دا «سەلاتىن (سۇلتانلار) ھەققىدە» دېگەن سەرلەۋھە بىلەن مەخسۇس بىر باب ئاجرىتىپ، بۇ ھەقتە چوڭقۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن. ئۇ خەلقنىڭ، مەملىكەتنىڭ تەقدىرىنى پادىشاھقا باغلايتتى؛ ئادىل پادىشاھ خەلقنىڭ خۇشال ـ خۇرام ياشىشى ۋە مەملىكەتنىڭ گۈللىنىشىنىڭ كاپالىتى بولسا، زالىم پادىشاھ خەلقنىڭ ۋەيران، يۇرتنىڭ خاراب بولۇشىغا سەۋەب بولىدۇ دەپ قارايتتى. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق يازغانىدى:

زۇلمۇڭ ئەمەس ئىدى خالايىققا كەم،
كىم قىلادۇرسەن ئۇنى ئۆزۈڭگە ھەم.
(خەلقىگە سالغان زۇلمۇڭ قانچە كۆپ بولسا، ئۆزۈڭگە شۇنچە كۆپ زۇلۇم قىلغان بولىسەن.)

شاھكى ئىشى ئەدل ئىلە بۇنياد ئېتەر،
ئەدل بۇزۇغ مۇلكىنى ئاباد ئېتەر.
(پادىشاھنىڭ ئىشى ئادالەت بىلەن راۋاج تاپىدۇ. ئادالەت ۋەيرانە مەملىكەتنى ئاۋات قىلىدۇ[1].)

نەۋائىنىڭ «سەددى ئىسكەندەر» ناملىق داستانىمۇ غايىۋى جەمئىيەت، غايىۋى پادىشاھ توغرىسىدا يېزىلغان ئەسەر ئىدى. ئۇ ئىسكەندەرنى ئادىل، مەرىپەتلىك پادىشاھ قىلىپ تەسۋىرلەپ، شۇ ئارقىلىق ئۆز دەۋرىدىكى ھۆكۈمرانلارغا تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇلارنى ئادىل ۋە ئىنساپلىق بولۇشقا چاقىرغانىدى. نەۋائىنىڭ پادىشاھلار ھەققىدىكى ئىلغار كۆز قاراشلىرى «سەبئەئى سەييارە»، «فەرھاد ـ شىرىن» داستانلىرىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانىدى. ئۇ تۈركىي تىلدا يازغان بارلىق شېئىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «چاھار دىۋان» دىمۇ بۇ ھەقتە خېلى كۆپ توختالغان. بولۇپمۇ شائىر ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە پۈتۈن ھايات تەجرىبىلىرىنى ۋە بىلىملىرىنى يەكۈنلەپ يازغان «مەھبۇبۇلقۇلۇب» (كۆڭۈل-لەر سۆيگىنى) ناملىق قىممەتلىك ئەسىرىنىڭ بىرىنچى قىسىم بىرىنچى پەسىلگە «ئادىل پادىشاھلار ھەققىدە» دەپ ماۋزۇ قويۇپ، بۇ ھەقتە ئىخچام مۇلاھىزىلەرنى يۈرگۈزگەن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئادىل، ئەقىللىق پادىشاھ ئاللانىڭ بەندىلىرىگە چۈشۈرگەن سايىسىدۇر، ئىككى دۇنيانىڭ پەخرى ھەزرىتى مۇ-ھەممەد ئەلەيھىسسالام: ‹بىر سائەتلىك ئادالەت ئىنسان ۋە جىنلارنىڭ ئىبادىتىدىنمۇ ياخشىراقتۇر› دەپ ئېيتقان. ئادىل پادىشاھ گويا مەملىكەت بېغىنى ئاۋات قىلىدىغان يامغۇرلۇق بۇلۇت، مەملىكەت خەلقى-نىڭ كۆزىنى روشەنلەشتۈرىدىغان قۇياشتەك نۇرلۇق. ئالىملار كىتاب يېزىپ ئۇنى تەرىپلەيدۇ، شا-ئىرلار شېئىر ـ قەسىدىلەردە ئۇنى مەدھىيىلەيدۇ. ئادىل پادىشاھ خەلقنى رازى قىلىش بىلەن خۇدا رازىلىقىنى ئىزدەيدۇ. سوراق سورىغاندا، قىيامەت غېمىنى ئۇنتۇمايدۇ. مەملىكەتنىڭ ھوقۇقى ئۇنىڭ قولىدا، ئاللانىڭ ‹مەن چوقۇم يەر يۈزىدە خەلىپە يارىتىمەن› دېگەن سۆزى شۇنىڭ شەنىدۇر. ھەق تائالا تەرىپىدىن خالايىققا قىلىنغان رەھمەت، ئەلگە ئامانلىق، خاتىرجەملىك ئادىل پادىشاھ سەۋەبى بىلەن بولىدۇ»[2]. نەۋائى شۇ كىتابنىڭ تۆتىنچى پەسلىدە يەنە «زالىم، نادان ھەم پاسىق پادىشاھلار ھەققىدە» تەپسىلىي توختالغان.

① ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۈسەين: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى، 519 ـ بەت.
②ئەلىشىر نەۋائى: «مەھبۇبۇلقۇلۇب»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى، 15 ـ بەت.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب توری
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى

يۇقىرىقى بايانلاردىن مەلۇمكى، تارىختا ئادىل ئەمەلدارلارغا بېغىشلاپ ياكى ئەمەلدارلارنى ئادىللىققا دەۋەت قىلىپ نۇرغۇن ئەسەرلەر يېزىلغان. مەسىلەن، دۇنياۋى مەشھۇر ئەسەر «كەلىلە ۋە دىمنە»نى قەدىمكى زامان ھىندى بىرەھمەنلىرىنىڭ رەھبىرى، پەيلاسوپ بىدباي ھىندىستان پادىشاھى دابشىلىمغا ئاتاپ يازغان. ئۇلۇغ سالجۇقىيلار سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر ۋەزىرى نىزامۇلمۇلۇك (ئەسلىي ئىسمى ئەبۇ ئەلى ھۇسەيىن) «سىياسەتنامە»نى يېزىپ، سەلجۇقىيلار سۇلتانلىرىنىڭ ئۆرنەك قىلىشىغا سۇنغانىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇبلىك» داستانىنى قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارى تابغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەنگە تەقدىم قىلغان. ھەسەن بۇغراخان مۇئەللىپكە خاس ھاجىپلىق ئۇنۋانىنى بەرگەن. ئەنە شۇ ئۇلۇغ بوۋىمىز يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبلىك» دە يەنە مۇنداق يازغانىدى:

جاھان بەگلىرىدىن كىم ئالىم ئىكەن،
ئۇلار ياخشى قانۇن تۇزۇپ، ئۆرلىگەن.
كىم ئاقىل خان ئولسا، بىلىمگە يېقىن،
قىلىپتۇ بىلىملىكنى ئۆزىگە يېقىن.
تۇتۇنغان ئىشىنى بىلىپ ئىشلەر ئۇ،
بىلىمنى ئىشلىتىپ ئەلنى باشلار ئۇ.
چىقاردى ياخشى ئات، ئاتالدى سېخىي،
سېخىي ئۆلسە، ئېتىن تىرىن بىل تېخى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئېيتقاندەك، ئەگەر بىر ئىمپېرىيىنىڭ، بىر دۆلەتنىڭ ياكى بىر يۇرتنىڭ ئەمرى ئالىم كىشى بولسا، ئۇ چاغدا ئۇنىڭ ھۆكمى دائىرىسىدىكى بارچە خەلقنىڭ ئۇستىدە بەخت قۇياشى پارلايدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئۇنداق ئەمرلەر ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە ياخشى قانۇن بەرپا قىلىنىدۇ، ئادالەت يۈرگۈزۈلىدۇ. ئىلىم ئەھلى، جۇملىدىن ئالىملار كۆپلەپ مەيدانغا چىقىدۇ، خەلق ئىلىمگە ئىنتىلىدۇ، بۇزۇقچىلىق، ناچار ئىللەتلەرگە خاتىمە بېرىلىدۇ، خەلقنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتىدە بەرىكەت بولىدۇ؛ دۆلەت، يۇرت ئاۋاتلىشىدۇ. خەلق ئۇنداق ئەمرلەرگە ھەمىشە دۇئا قىلىپ تۇرىدۇ. ئۇنداق ئەمرلەر گەرچە چەكلىك ماكاندا ۋە چەكلىك زاماندا ھۆكۈم يۈرگۈزسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ياخشى نامى جاھانغا تارىلىدۇ ۋە زامان ـ زامانلارغىچە تەرىپلىنىپ تارىخ بېتىدىن ئورۇن ئالىدۇ.

ئەينى چاغدىكى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇلۇغ ساھابىلىرى ـــ ۋارىسلىرىدىن ھەزرىتى ئەبۇ بەكرى، ئۇمەر، ئۇسمان ۋە ئەلى رەزىيەللاھۇ ئەنھۇلار ئەنە شۇنداق ئالىم ئەمرلەر ئىدى. شۇڭا، ئۇلار ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىللەردە ئەرەبلەر قالتىس قۇدرەت تاپقان، ئىسلام دىنى تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىپ، ئەرەب زېمىنىدىن ھالقىپ، ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ياۋروپا قىتئەلىرىگىچە كېڭەيگەن. ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خانلىرىدىن خەلىپە ھارۇن رەشىد، مەئمۇن، تۆمۇرىيلەر نەسلىدىن مىرزا ئۇلۇغبەگ، خۇراسان پادىشاھى ھۈسەين بايقارا، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىدىكى بىرقاۋاق ئەۋلاد خانلار، ھىندىستاندىكى بۇيۇك موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرغۇچىسى زوھۇرىددىن مۇھەممەد بابىر، ئۇنىڭ ئوغلى ھۇمايۇن، نەۋرىسى ئەكبەر، يەركەن سەئىدىيە سۇلتانلىقىنىڭ خانلىرىدىن سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرېشىتخان، ئابدۇكېرىمخان، ئابدۇللاخان ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە قىسقا مەزگىل خان ياكى ھاكىم بولغان خوجا جاھان ئەرشى، زوھۇرىددىن ھېكىمبەگ قاتارلىقلار ئا-

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۈزۈپپىسى
ئۇيغۇر كىتاب توري

لىم كىشىلەر ئىدى. شۇڭا، ئۇلار تەختتە ئولتۇرغان مەزگىللەردە مەدەنىيەت قالتىس گۈللەنگەن؛ نۇرغۇن ئالىم ـ مۇتەپەككۇرلار، ئەدىب ـ سەنئەتكارلار مەيدانغا چىقىپ تارىختا ئۆچمەس سەھىپە قالدۇرغان. تۆۋەندە ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىككى ئالىمنىڭ تەختتە ئولتۇرغان دەۋرگە نەزەر سېلىپ باقايلى:

«خوجا جاھان ئەرشى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەلىشىر نەۋائى دەۋرى، سەئىدىيە دەۋرىدىن كېيىنكى ئاتالمىش خوجىلار (خوجىگان) دەۋرىدىكى يەنە بىر يۇكسەك نامايەندە. شۇنىمۇ ئاتاپ ئۆتۈش كېرەككى، خوجام قۇلى خىرقىتى، باباردەھىم مەشرەب، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى، مۇھەممەد ئابدۇللا خەراباتى، موللا خامۇش يەركەندى قاتارلىق يىرىك مۇتەپەككۇر ـ ئەدىبلەر ۋەكىللىكىدىكى 17 ــ 18 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا خوجا جاھان ئەرشى خاس بىر تارىخىي دەۋرنىڭ ــ دانىيال خوجىدىن باشلانغان ۋە يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك داۋاملىشىپ ئاخىرلاشقان «ئىككىنچى يەركەن خانلىقى» (ياكى ئالتە شەھەر خانلىقى) دەۋرىنىڭ (1700 ــ 1755) ئاساسلىق ۋەكىلى ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىك ھامىيسىي بولۇپ مەيدانغا چىققانىدى.

خوجا ياقۇپ جاھان ئەرشى تەخمىنەن 50 ـ 51 ياشلارغا كەلگەندە، 1736 ـ يىلى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى. ئۇ ھۆكۈمرانلىقتا تۇرغان 20 يىللىق تارىخىي مەزگىلدە «ئالتە شەھەر» ئۇيغۇر جەمئىيىتى بىرقەدەر تىنچ گۈللىنىش مەزگىلىگە قەدەم قويدى. مۇھەممەد سادىق قەشقەرى بۇ دەۋرنى سۆلتان ھۈسەين بايقارا زامانىسىغا ئوخشاتقان. بۇ ھەقتە مۇھەممەد سادىق قەشقەرى:

«مەملەكەت ئىچرە شەھەنشاھ ئەيلەسە جانلارغا جان،
بەلكى جاندىن ئاشۇرۇپ جانلارغا ئىتاب ئەيلەمىش»

دەپ يازغانىدى. بۇ زامانداا سۇ قۇرۇلۇشى، تېرىقچىلىق ئىشلىرى ياخشىلىنىپلا قالماستىن، يەنە قاتناش، لەنگەر قۇرۇلۇشلىرى ياخشىلانغان؛ (ئاق مەدرىسە) (مەدرىسەئى خامۇش) بىنا قىلىنغان. بۇ دەۋرده ئەرشى، فۇتۇھى، خامۇش يەركەندى قاتارلىق خان جەمەتى ئەدىبلىرىدىن تاشقىرى، مىرھالىددىن يەركەندى، ئۇلۇغ ئەزەم، نىيازى، قاسىمى، موللا ھاجى، زەيىنىددىن مۇھەممەدئىمىن سەدرى قەشقەرى، موللا مۇھەممەد تۆمۇر قەشقەرى، مىرفازىل، مۇھەممەد سىدىق ئاتۇشى، مۇھەممەد سىدىق رۇشىدى، ئۆمەر باقى، رەھىم باقى يەركەندى، شائىر ئاخۇن قاتارلىق ئەدىب ۋە تەرجىمىشۇناسلارنىڭ ياشىغانلىقى مەلۇم. مۇھەممەد ئىمىن خوجام قۇلى خىرقىتى، مۇھەممەد ئابدۇللا خەراباتى، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى قاتارلىق ئەدىبلەرنىڭ ئاخىرقى ھاياتى دانىيال خوجا دەۋرىگىچە يېتىپ كەلگەن. نەۋبەتى ۋە موللا ئەلەم شەھىيارى خوجا ياقۇپ جاھان ئەرشى زامانىسىدا ئۆز ئىجادىيىتىنى داۋاملاشتۇرغان»①.

«جاھانگىر خوجا توپىلىڭى بىلەن ۋەلىخان تۆرە توپىلىڭىنىڭ ئالدى ـ كەينىده قەشقەرده زوھۇرىددىن ھېكىمبەگ ۋە ئەخمەت ۋاڭ قاتارلىق كىشىلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولۇپ، ئابدۇرەھىم نىزارى، نوروزئاخۇن زىيائى، تۇردى نازىم غېرىبى، ئىمىر ھۈسەين سەبۇرى، نىيازى، گۈمنام، مۇھەممەد سادىق قەشقەرى قاتارلىق ئالىم ـ ئەدىبلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى ئىشانچىلىق ئەسەبىيلىكلىرىدىن قۇتـ

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «شائىر خوجا جاھان ئەرشى ۋە ئۇنىڭ شېئىرىي ئىجادىيىتى ھەققىده»، «بۇلاق» ژۇرنىلى 1988 ـ يىللىق 4 ـ سان.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب توري
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى

قۇزۇپ قېلىش بىلەن بىللە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە پۇتكۇل مەدەنىيەتنىڭ يېڭى بىر دەۋرىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن كۈرەش ئېلىپ بېرىشتى»①. شۇنداق، زوھۇرىددىن ھېكمىبەگ ۋە خوجا ياقۇپ جاھان ئەرشى ھاكىمىيىتى بىلەن ئابابەكرى مىرزا ھاكىمىيىتىنى، ئۇلارنىڭ زامانىسىدىكى مەدەنىيىتىمىزنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى سىلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، ئەمەلدار بىلەن ئالىمنىڭ نەقەدەر باغلىنىشقا ئىگە بولىدىغانلىقىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز. سەئىدىيە خانىدانلىقىدىن تەخمىنەن يېرىم ئەسىر ئىلگىرى ھاكىمىيەت يۇرگۈزگەن ئابابەكرى مىرزىنىڭ دەۋرىدىن بىزگىچە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىگۈدەك بىرەر مەدەنىي مىراسنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرەلمەيمىز. بىر دۆلەتكە نىسبەتەن يېرىم ئەسىر ئانچە ئاز ۋاقىت ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئەمما، ئابابەكرى مىرزا شۇنچىلىك زالىملىق بىلەن يۇرت سورىغانىدى. بۇ ھەقتە مۇللا مۇسا سايرامى «تارىخى ھەمدي» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە «دۇنيا تارىخىدا ئابابەكرىدەك زوراۋان قاتىلدىن يەنە بىرىنى تاپقىلى بولمايدۇ» دەپ يازغانىدى. ئەگەر ئەمەلدار زالىم بولسا، ئۇ ھالدا ئەلنى يېتەكلەيدىغان ئالىمنى پالاكەت باسىدۇ، ئىلىم ئەھلى پۇتۇنلەي خارلىشىدۇ، جاھىل ـ نادانلار ئەتىۋارلىنىدۇ، بۇنداق ئەلدە ئىناقلىق يوقىلىدۇ، يۇرت ـ ۋەتەن خارابلىشىدۇ، خەلق ۋەيران بولىدۇ.

ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام: «سىلەر پادىچىغا ئوخشايسىلەر. ئۆزۈڭلارنىڭ پادىلىرىڭلارغا مەسئۇل بولۇڭلار. ئەمىر پۇقرالارنىڭ پادىچىسى، ئۇ پۇقرالارغا مەسئۇل بولۇشى كېرەك. ئەرلەر ئائىلە ئەزالىرىنىڭ پادىچىسى، ئۇمۇ ئائىلە ئەزالىرىغا مەسئۇل بولۇشى كېرەك. خىزمەتچىلەر خوجايىنىنىڭ مال ـ مۈلكىنىڭ پادىچىسىدۇر. ئۇمۇ مال ـ مۈلۈكلەرگە مەسئۇل بولۇشى كېرەك. بىلىڭلارکى، سىلەر ھەممىڭلار پادىچى، ئۆزۈڭلارنىڭ پادىلىرىڭلارغا مەسئۇل بولۇڭلار» دېگەنىكەن. ھەممىگە مەلۇمكى، ھەر ماكان ۋە ھەر زاماندا ئادەم بارلىكى جايدا بىرەر باشلىق بولىدۇ.

شۇنى بىلىش كېرەككى، مەنسەپ تاجى، يەنى ھوقۇق ۋە ئەمەل چوڭ بولسۇن ياكى كىچىك بولسۇن، خۇددى تەكلىماكاندىكى قۇم دۆۋىلىرىدەك ئۇنىڭدىن بۇنىڭغا، بۇنىڭدىن ئۇنىڭغا يۆتكىلىپ تۇرىدۇ. بىزنى پەخىرلەندۈرگەن، سۆيۈندۈرگەن، ئىنتىلدۈرگەن ماددىي مەئىشەتلەرنىڭ ھەممىسى كونىراپ، تۈگەيدۇ، يوقىلىدۇ. ئۇ نەرسىلەر خۇددى تۇغۇلغاندا بىز بىلەن بىللە كەلمىگەندەك، بىز ئۆلگەندىن كېيىن مۇشۇ دۇنيادا قېپقالىدۇ. بىز خۇددى تۇغۇلغاندا يالىڭاچ كەلگەندەك، ئۆلگەندىمۇ يەنىلا يالىڭاچ كېتىمىز. بېيىمىزمۇ ئوخشاش، گادىيىمىزمۇ ئوخشاش، ئالىممۇ ئوخشاش، زالىممۇ ئوخشاش، ئەمەلدارمۇ ئوخشاش، دۇئانىمۇ ئوخشاش، ئۆلۈمدىن ئىبارەت بۇ قىسمەت ھەممىمىزگە ئورتاق. ئۇنداقتا، ئاخىرقى ھېسابتا بۇ دۇنياغا تۆرەلگەن ھەربىر ئادەمدىن نېمە يادىكار قالىدۇ؟ پەقەت بىرلا نەرسە ـــ ياخشى ياكى يامان ئەمەل. بۇ ھەقتە ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام يەنە مۇنداق دېگەن: «مېيىت دەپنە قىلىنغاندا، ئۇنىڭغا ئۈچ نەرسە ئەگىشىپ ماڭىدۇ، ئۇلاردىن ئىككىسى قايتىپ كېلىدۇ، بىرى مەيىت بىلەن بىللە قالىدۇ؛ ئۇنىڭ يېقىنلىرى، پۇل ـ مېلى ۋە قىلغان ئەملى ئەگىشىپ بارىدۇ. ئۇ دەپنە قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ يېقىنلىرى ۋە پۇل ـ مېلى قايتىپ كېلىدۇ. ئەملى ئۇنىڭ بىلەن بىللە قالىدۇ».

ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دېگەنىدى:

كىم ئۆلسە كېتەردە قويۇپ ياخشى نام،
ئاڭا ياخشى دۇئا بولۇر داۋام.

① ئالدىنقى بەتتىكى ئىزاھاتقا قارالسۇن.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتاب ماتېرىيالى، تورداش ۋە قوللىنىشچان كىتاب دۇكانى
ئۇيغۇر كىتاب توری
ئەۋلاد گۈزۈپپىسى

ئۆلۈپ كەم قالۇر بولسا ياخشى دۇئا،
تۇغۇلغان بولۇر ئۇ يېڭى هاياتقا.
قالۇر بۇ جاهاننىڭ هەممە نەرسىسى،
ئۆلەرسەن، ياخشى نام تاپ، شۇلا قالغۇسى.

مۇشۇ هەقىقەتنى چۈشەنگەن كىشىلەر، بولۇپمۇ ئادەملەرنىڭ سەركىسى بولغان ئادىل ئەمەلدارلار بىلەن ئالىملار چەكلىك ئۆمرىنى ئۆزىنىڭ شەخسىي ئارزۇ ـ مەنپەئىتى، نەپس بالاسى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئۆز مىللىتىنىڭ، ئۆز ۋەتىنىنىڭ، شۇنداقلا پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ بەخت ـ سائادىتى يولىدىكى ئۇلۇغ ئىشلارغا سەرپ قىلىشقان، هەمىشە مەڭگۈلۈك نەرسىلەر ئۈستىدە ئىزدەنگەن.

بىر دۆلەتتە، بىر ئەلدە، جۇملىدىن بىر مىللەتتە ئەمەلدار بولۇپ، توشقان ئالىملىرى بولمىسا يا-كى ناهايىتى ئاز بولسا، ئۇ هالدا ئاشۇ دۆلەت، ئاشۇ ئەل ياكى ئاشۇ مىللەتنىڭ ئىستىقبالى تولىمۇ قاراڭغۇ بولىدۇ. ئەمما، بىر مىللەتتە ئالىملار كۆپ بولىدىغان بولسا، ئۇ هامان دۇنيادا ئۆز مەۋجۇتلۇ-قىنى ساقلاپ قالالايدۇ، مەغلۇبىيەتنى غەلىبىگە ئايلاندۇرالايدۇ. بىز چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىر-ىنىڭ تارىخىغا نەزەر سېلىپ باقايلىچۇ، ئۇلار ئۇرۇش تاكتىكىسىغا ماهىر بولغىنى بىلەن مەدەنىيىتى ئۆزى تاجاۋۇز قىلغان ئەللەرنىڭكىدىن كۆپ ئارقىدا ئىدى، ئۇرۇش قوماندانلىرى كۆپ بولغىنى بىلەن ئالىملىرى يوق دېيەرلىك ئىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ پادىشاهلىقى ئانچە ئۇزۇنغا بارمىدى. شەرقتىن غەرب-كىچە بىر مەهەل ئالەمنى چاڭ كەلتۇرۇپ تالاي زېمىنلارنى ئىگىلىدى، كۆيدۇردى، ۋەيران قىلدى، نۇرغۇن ئەللەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرديۇ، «ئات ئايلىنىپ ئوقۇرىنى تاپىدۇ» دېگەندەك، يەنە بۇرۇنقى زې-مىنىنى ئاران ساقلاپ قالالىدى. ئەمما، يەھۇدىيلار شۇنچە ئۇزۇن زامان سەرسان ـ سەرگەردان بولغان بولسىمۇ، ئاخىر قەددىنى تىكلەپ، بىر تۇغ ئاستىغا ئۇيۇشۇپ، بۇگۈنكى كۈندە كۈچلۈك بولغان ئىسرائىلىيە دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقالىدى. بىز يەنە هازىرقى دەۋردىكى ياپونىيە، ئامېرىكا، گېرمانىيە، تۈركىيە، رۇسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە نەزەر سالىدىغان بولساق، ئالىملارنىڭ بىر دۆلەتنىڭ، بىر مىل-لەتنىڭ تەقدىرىگە قانچىلىك زور تەسىر كۆرسىتەلەيدىغانلىقىنى تېخىمۇ چوڭقۇر هېس قىلالايمىز.

نېمىشقىكى، بىز ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا ئالىملىرىمىزغا قارىغاندا، ئەمەلدارلار كۆپ بولغان. خۇد-دى ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇهەممەتئىمىن «ئوقۇغۇچى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىدە «بۇگۈنگىچە ياشاپ ئۆتكەن ئىنسانىيەتنىڭ سانىنى ئېنىقلاش مۇمكىن بولمىسىمۇ، ئەمما مۇشۇ جەرياندا مەيدانغا كەلگەن مۇتەپەككۇر، ئالىم، كەشپىياتچىلارنىڭ سانىنى ئېنىقلاش بەكمۇ ئاسان» دەپ كۆرسەتمە بەرگەندەك، دىيارىمىز شىنجاڭدا قەدىمدىن هازىرغىچە ياشاپ ئۆتكەن بەگ ـ ئەمىرلەرنىڭ سانىنى ئېنىقلاش بەسى مۇشكۇل بولسا كېرەك. ئەمما، دىيارىمىزدا ئۆتكەن مەشهۇر ئالىملىرىمىزنى چوقۇم ساناپ بېرەلەيمىز. هالبۇكى ئەمەلدارلارنىڭمۇ ئادىللىقى بىلەن تونۇلغانلىرىنىڭ هەممىسى دېگۈدەك تارىخ بەتلىرىدىن ئو-رۇن ئالغان.

ئادەتتىكى ئادەملەر هەمىشە بىر ئۆزىنىڭ ياكى ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرى ۋە ياكى ئائىلە ئەزالىرىدىن بىرنەچچە كىشىنىڭ غېمىنى يەپ، ئۇلارنىڭ يۇكىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپلا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئەمما، ئادىل ئەمەلدار بىلەن ئىلىمگە توشقان ئالىملارنىڭ زىممىسىدىكى يۈك بەكمۇ ئېغىر بولىدۇ. چۈنكى، ئۇلار پۈتۈن بىر مىللەتنىڭ، پۈتۈن بىر دۆلەتنىڭ ياكى پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ ئۇمىد ـ ئارزۇسىنى ئۆز زىممىسىگە يۈكلىگەن بولىدۇ. ئۆزىنى ئۇلارنىڭ ئالدىدا جاۋابكار ۋە هەر دائىم قەرزدار دەپ هېس

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب تورى
ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

قىلىدۇ. شۇ جاۋابكارلىق تۇيغۇسى ئۇنى تىنىمسىز ئىزدىنىشكە، جاپا چېكىشكە مەجبۇر قىلىدۇ. ئۇلار-نىڭ بۇ دۇنيادا كۆرىدىغان جاپاسى راھىتىدىن نەچچە يۈز ھەسسە كۆپ بولىدۇ. شۇڭا، ئادىل ئەمەلدارلار بىلەن ئالىملارنى خەلق مەڭگۈ ئۇنتۇمايدۇ. بۇ ھەقتە مەرھۇم ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى مۇنداق يازغانىدى:

نى خاقانلار قالمىدى، ئىبنى سىنا ئۆلمىدى،
ئىز قالغۇدەك بىر ئىشقا سىڭگەن مېھنەت غەنىيمەت.

شۇنداق، بىز ئادىل پادىشاھ دەپ ئاتالغان نۇشىرۋاننى، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ گۈللەنگەن دەۋ-رىدىكى خانلىرىنى، سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرېشىتخان، خوجا جاھان ئەرشى، زوھۇرىددىن ھېكىمبەگ قاتارلىق چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلارنىڭ ھېچقايسىسىنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆرۈپ باق-مىغان. چۈنكى، ئۇلار بىزدىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرىكى زامانلاردا ياشاپ ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلغانلار ئىدى. شۇنىڭدەك، بىز يەنە فارابى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد قەشقەرى، نەۋائى، مۇھەممەد سادىق قەشقەرى، ئابدۇللا خەراباتى قاتارلىق تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر ئالىم، مۇتەپەككۇر، ئەدىب - سەنئەتكار-لىرىمىزنىڭ ھېچقايسىسىنى كۆرۈپ باقمىغان. پەقەت ئۇلار يېزىپ قالدۇرغان مەنىۋى مىراسلاردىن، تا-رىختىكى ئىزلىرىدىن ئۇلارنى تونۇدۇق، ئۆگەندۇق، ئۇلاردىن پەخىرلەندۇق ۋە مەڭگۈ پەخىرلىنىمىز.

بىز تارىختا ئۆتكەن ئالىملىرىمىزنىڭ ھاياتىي پائالىيەتلىرىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، كۆپىن-چىسىنىڭ مۇنداق بىر ئورتاقلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى بايقايمىز، يەنى ئالىملىرىمىزنىڭ كۆپىنچىسى ئۆز دەۋرىدىكى ئەمىرلەرنىڭ قوللىشىغا ياكى ئىقتىساد ۋە ئەۋزەل شارائىت بىلەن تەمىنلىشىگە ئېـ-رىشكەن. بىزدىلا ئەمەس باشقا ئەل ئالىملىرىدىمۇ شۇنداق بىر ئورتاقلىق بار.

مەسىلەن، ئولۇغ ئالىمىمىز مەھمۇد قەشقەرى ئەگەر شاھزادە بولماي، ئاددىي پۇقرا بولغان بولسا، ھەرقانچە ئىلىمگە ھېرىسمەن، تىرىشچان، قەيسەر بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ 15 يىل شۇنچە كۆپ ئەل-نى زىيارەت قىلىپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دەك قامۇس خاراكتېرلىك ئەسەرنى يېزىپ چىقالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى، ئالىممۇ ئىنسان، ئۇمۇ ياشىشى كېرەك، ياشاش ئۈچۈن ئاش - ئوزۇق، كىيىم - كېچەك، تۇرالغۇ، پۇل - پۇچەك بولۇشى كېرەك. شۇنداق ئىكەن، بىر ئادەم چەكلىك ئۆمرىـ-دە قايسىبىرىگە يېتىشىپ بولالايدۇ؟ ئەگەر مەھمۇد قەشقەرى ۋاقتىنى ئاددىي ئادەملەردەك جان بېقىش يولىدىكى بىرەر ئىش - كەسىپكە سەرپ قىلغان بولسا، ئۇ ھالدا قايسى ۋاقىتتا ئىلىم دېڭىزىغا شۇڭ-غۇپ، شۇنچە كاتتا ئەسەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرەلەيتتى؟ ئەلىشىر نەۋائىمۇ كاتتا باي ئىدى ھەم دوستى ۋە ساۋاقدىشى ھۈسەيىن بايقارانىڭ قوللىشىغا، ياردىمىگە ئىگە بولغانىدى. جاھان كلاسسىكلىرىدىن ئۆمەر ھەييام، ئىبنى سىنا، فىردەۋسى، مىرزا ئۇلۇغبەگ، قېدىرخان يەركەندى قاتارلىق بىرمۇنچە ئالىملارمۇ شۇنداق ئورتاقلىققا ئىگە بولغان. بىز ماقالىمىزنىڭ سەھىپە ئېھتىياجى بىلەن بۇ ھەقتە تەپسىلىي توختالمايمىز. موللا ئەسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا مۆجىزىمۇ ئۆز كىتابىنىڭ يېزىلىشى ھەققىدە: «مەن خوتەننىڭ شاھى ئەلىشىر ھېكىمبېگىم[1] ھەزرەتلىرىنىڭ ئەمرى ۋە ئادالىتىنىڭ سايىسىدىلا ‹تەۋارىخى مۇسىقىيۇن› دېگەن بۇ ئەسەرنى يېزىپ چىقىشقا مۇۋەپپەق بولدۇم. ئۇ ھېكىمبەگ سەنئەتنى

[1] ئەلىشىر ھېكىمبەگ — مىلادىيە 1828 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن خوتەنگە ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلەنگەن. 1864 - يىلى خو-تەندە مۇپتى ھەببىلاخان ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھاكىمبەگلىك مەنسىپىدىن قالغان.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب توری
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى

سۆيەتتى، سەنئەت ئەھلىنى ھىمايە قىلاتتى» دەپ مۇھىم ئۇچۇر بېرىدۇ. ئەڭ ئەقەللىيسى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئاتۇش، قەشقەر دىيارىدا ئوت يۇرەك ماغارىپچى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ شۇنچە كۆپ ئىشلارنى قىلىپ، ماغارىپىمىز تەرەققىياتىنىڭ يۇكسىلىشىگە زور تۆھپە قوشالىشىدا ئەينى چاغدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى مەھمۇد مۇھىتى (مەھمۇد شىجاڭ)نىڭ بىۋاسىتە ياردىمى ۋە قوللىشى بولغانلىقىنى ئۇنتۇماسلىقىمىز لازىم.

بىز قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلۇپ، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغاندىن بۇيانقى تەخمىنەن 1000 يىللىق ئەگرى ـ توقاي تارىخىمىزغا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئاندىن ئەمەلدار بىلەن ئالىمنىڭ خەلقنىڭ، ۋەتەننىڭ تەقدىرىگە نەقەدەر زور تەسىر كۆرسىتەلەيدىغانلىقىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز. قاراخانىيلار ھۆكۈم سۈرگەن ئۇچ ـ تۆت ئەسىر ئىچىدە مەدەنىيىتىمىز قالتىس گۈللەنگەنىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن موڭغۇللار ھۆكۈم سۈرگەن بىر مەزگىلدە خەلق سەل خاتىرجەملىككە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئاتابەكلەر مىرزا تەختىتە ئولتۇرغان يېرىم ئەسىر جەريانىدا خەلق ئۇستىدىكى زۇلۇم چېكىدىن ئاشتى. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت ئىزلىرى ۋەيران قىلىندى. ئالىم ۋە ئىلىم ئەھلىرىنىڭ بېشىغا قارا كۇن كەلدى. كېيىن پادىشاھلىق ئاتابەكلىرىدىن سۇلتان سەئىدخانغا ئۆتكەندە ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈم سۈرگەن زامانلاردا مەدەنىيىتىمىز يېڭىۋاشتىن گۈللەندى. يەركەن سەئىدىيە خانىدانلىقى (1510 ــ 1678) دەۋرى ئۇيغۇرلا تارىخىدا مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشىدىكى «ئىككىنچى ئالتۇن دەۋر» بولغانىدى. دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەر «12 مۇقام» مۇشۇ دەۋردە قېپلىشتۇرۇلغانىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈم سۈرگەن زامانلاردا مەدەنىيەت يەنە ۋەيران قىلىندى. كېيىن يەنە نىسپىي گۈللەندى، يەنە خاراب بولدى. مەدەنىيىتىمىز شۇنداق تەكرار گۈللىنىپ، ۋەيران بولۇپ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ بېشىغا كەلگەندە يەنە ۋەيران بولدى. كېيىن يەنە نىسپىي گۈللەندى. لېكىن، چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشى ۋە 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە 1000 يىللار داۋامىدا يارىتىلغان مەدەنىي مىراسلىرىمىز غايەت زور بۇزغۇنچىلىقلارغا ئۇچرىدى. «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دېگەن بۇ سۆز باشقا ئەللەردە ئۆز مەنىسى بويىچە مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشى بولغان بولسا، بىزدە تەتۇر مەنىسى بويىچە مەدەنىيەتنىڭ ۋەيران قىلىنىشى، يوق قىلىنىشى بولدى. مەدەنىيەت ئىنقىلابى ئاخىرلاشقان ئاز كەم بىر قەرنە ۋاقىت ئىچىدە بىز ناھايىتى تەسلىكتە ھوشۇمىزغا كېلىشكە ۋە ئۆتكەن ئۇزۇن تارىخىمىزغا قايتىۋاشتىن نەزەر سېلىشقا باشلىدۇق.

ئۇيغۇرلاردەك ئەگرى ـ توقاي پاجىئەلىك قىسمەتلەرنى، شۇنچە كۆپ گۈللىنىش، خاراب بولۇش باسقۇچىنى بېشىدىن كەچۈرگەن مىللەت ناھايىتى ئاز بولسا كېرەك. ئاشۇ دولقۇنسىمان گۈللىنىش ـ خاراب بولۇش تارىخىمىزدا ئىزچىل داۋاملاشقان شۇنداق بىر قانۇنىيەت بولغانكى، ئەمەلدارلار مەرتىپەت سۆيەر بولسا ۋە ئادالەت بىلەن ھۆكۈم يۈرگۈزگەن بولسا، مەدەنىيىتىمىز شۇنچە گۈللەنگەن، ئالىملار كۆپلەپ مەيدانغا چىققان. نادان، زالىم ئەمەلدارلار ھۆكۈم يۈرگۈزگەن مەزگىللەردە بولسا، دەل بۇنىڭ ئەكسىچە بولغان.

بىر ئەلنىڭ ئالىملىرىنىڭ قانچىلىك نىسبەتنى ئىگىلىشى ۋە ئۇلارغا قانچىلىك كۆڭۈل بۆلۈشى مۇقەررەر شۇ ئەلنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدۇ. بۇ قىل سىغمايدىغان ھەقىقەت ! ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بۇ ھەقتە مۇنداق دېگەن: «ئالىملار ــ پەيغەمبەرلەرنىڭ ۋارىسلىرىدۇر. يەر يۈزىدىكى ئالىملار خۇددى ئاسماندىكى يۇلتۇزلارغا ئوخشايدۇ. يەردىمۇ، سۇدىمۇ ئۇنىڭغا قاراپ يول تېپىشقا بولىدۇ. يۇلتۇزلار پاتسا، يولۇچىلار ئادىشىپ قېلىشى مۇمكىن».

ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دېگەنىدى:

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب تورى
ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

يەنە بىر گۇرۇھ ئالىملار ئېرۇر،
ئۇلار ئىلمى خەلقنىڭ يولىن يورۇتۇر.
ئۇلار ئىلمى بولدى جاھاندا چىراغ،
يول ئازماس كېچىدە يورۇسا چىراغ.
ئۇلار قوي پادىسى ئىچىدە سەركەدۇر،
ئۇ باشلاپ ماڭسا قوي تۇز يولغا ماڭۇر.

شۇنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەككى، بۇگۈنكى كۈندە بىزدە مەرھۇم ئابدۇقادىر داموللا، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىنلاردەك توشقان ئالىملارنى بارماق پۈكۈپ ساناشقا توغرا كەلسە، ئون بارمىقىمىز توشماي قېلىشى مۇمكىن.

دىيارىمىزدىكى نۇرغۇنلىغان رەھبەرلەر، يەنى ئەمەلدارلار زىممىسىدىكى مەجبۇرىيەتنى تونۇپ، بارلىق ئىمكانىيەت ۋە ياخشى پۇرسەتلەردىن پايدىلىنىپ، خەلقىمىز تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشى، ۋەتىنىمىزنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن، تېگىشلىك ھەسسىسىنى قوشۇپ كېلىۋاتىدۇ. شۇڭا، بىزدىمۇ ھەر ساھە بويىچە ئاجايىپ تالانت ئىگىلىرى، تۆھپىكار شەخسلەر مەيدانغا كېلىپ، قولغا كەلتۈرگەن يېڭىدىن - يېڭى نەتىجىلىرى بىلەن بىزگە ئۈمىد ۋە ئىشەنچ بەخش ئېتىۋاتىدۇ، گۈزەل كېلەچەكتىن خەۋەر بېرىۋاتىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە خۇشاللىنارلىق ئىش. ئەمما، ئاز بىر قىسىم رەھبەرلەر، چوڭ - كىچىك ئەمەل تۇتقانلار خەلق ئىشەنچ قىلىپ ئۆزلىرىگە تاپشۇرغان ئەمەلنى توغرا يولغا ئىشلەتمەي، ئەكسىچە بۇنى باي بولۇشنىڭ، راھەت - پاراغەت سۈرۈشنىڭ پۇرسىتى دەپ بىلىپ، ھەممە ئىشتا شەخسىي مەنپەئىتىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇپ، قول ئاستىدىكىلىرىنى زار قاقشىتىۋاتىدۇ. ھۆكۈمەتنىڭ پۇلىنى خالىغانچە بۇزۇپ - چېچىۋاتىدۇ. ھەتتا ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ تۈرلۈك بۇزۇقچىلىقلارغا بېرىلىپ، چىرىكلىشىۋاتىدۇ ھەم بۇ قىلمىشلىرىدىن نومۇس، خىجىللىق ھېس قىلماي، كۈنسېرى ھەددىدىن ئېشىۋاتىدۇ. بىلىش كېرەككى، بېرىش بولغانىكەن، ئېلىش بار، يەنى چوقۇم بىر كۈنى ئۇنىڭ ھېساباتىنى بېرىش بار ! كونىلار: «ياخشىلىق قىلساڭمۇ ئۆزۈڭگە، يامانلىق قىلساڭمۇ ئۆزۈڭگە»، «ياخشىدىن ئات قالىدۇ، ياماندىن داد» دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان. دۇنيادا ھەرقانداق ئادەم ئۈچۈن ياخشى نام قالدۇرۇپ ئۆلۈپ كېتىشتىنمۇ ئۇلۇغ ئىش بارمۇ؟ خۇددى شۇ ھەقتە پارس شائىرلىرىدىن بىرى مۇنداق دېگەن:

كىمنىڭ ياخشى نامى قالسا يادىكار،
ئەرزىيدۇ جاھاندىن كەتسە بەختىيار.

شۇڭا، ھوقۇق ئىگىلىرى ئۈچۈن ئادىللىق، ئىلىم ئەھلىلىرىنى قەدىرلەش، ئۇلارنى قوللاش پەرز ۋە قەرزدۇر. ئەنە شۇنداق بولغاندا بىزدىنمۇ ئالىملار، تالانت ئىگىلىرى كۆپلەپ مەيدانغا كېلىدۇ. بىزدەك مەدەنىيىتى ئارقىدا قالغان بىر مىللەت ئۈچۈن توشقان ئالىملار بەكرەك كېرەك. قانچە كۆپ بولسا شۇنچە كېرەك !

مەن بۇ ماقالەمنى ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ مۇنۇ ھېكمەتلىك سۆزلىرى بىلەن ئاخىرلاشتۇرىمەن: «ئىلىمسىز مىللەت نادان قالىدۇ، ئىلىمگە تىرىشقان مىللەتتىن دۇنياۋى ئالىملار يېتىشىپ چىقىدۇ».

(ئاپتور ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك سۇ ئىدارىسىدە)